ACUMEN: INTERNATIONAL JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY RESEARCH
ISSN: 3060-4745 IF(Impact Factor)10.71 / 2025 Volume 3, Issue 11

JINOIY JAVOBGARLIKDAN OZOD QILISH INSTITUTI: NAZARIY-HUQUQIY ASOSLARI, SUD AMALIYOTI VA QONUNCHILIKNI TAKOMILLASHTIRISH ISTIQBOLLARI

Olimjonov Abdulhamid
Termiz davlat universiteti
yuridik fakulteti 2-bosqich talabasi
Ilmiy rahbar: Allanazarova Farida Ilxomovna
Termiz davlat universiteti o'qituvchisi
ORCID: https://orcid.org/0009-0000-8852-7517

Annotatsiya. Maqolada jinoiy javobgarlikdan ozod qilish institutining nazariy-huquqiy mazmuni, uni jazodan ozod qilishdan farqlash mezonlari va milliy qonunchilikda belgilangan asoslari tahlil qilinadi. Asosiy e'tibor amalda pushaymon bo'lish, yarashuv, jabrlanuvchi huquqlarini himoya qilish va protsessual qarorlarni asoslantirish masalalariga qaratiladi. Normativ-huquqiy tahlil hamda Germaniya qonunchiligi bilan cheklangan qiyoslash asosida huquqiy aniqlikni kuchaytirish, yarashuvning ixtiyoriyligini tekshirish va statistik hisobni takomillashtirish yuzasidan takliflar beriladi. Statistik ko'rsatkichlar institut samaradorligini kelgusida baholash usuli sifatida tavsiya etiladi.

Kalit so'zlar: jinoiy javobgarlik, javobgarlikdan ozod qilish, yarashuv, amalda pushaymon bo'lish, jabrlanuvchi, aybsizlik prezumpsiyasi, sud nazorati, huquqiy aniqlik.

Kirish

Jinoyat sodir etgan har bir shaxsga nisbatan jinoiy javobgarlik choralarini qo'llash huquqiy jihatdan muayyan asosga ega bo'lsa-da, barcha holatlarda ham jazolash mexanizmini ishga solish ijtimoiy adolatni tiklashning eng maqbul vositasi bo'lavermaydi. Ayrim vaziyatlarda shaxsning jinoyatdan keyingi xulq-atvori, yetkazilgan zararni bartaraf etishi, jabrlanuvchi bilan yarashishi, jinoyatning ijtimoiy xavflilik darajasi pasayishi yoki boshqa qonunda nazarda tutilgan holatlar davlatning jinoiy-huquqiy ta'sir choralarini qo'llash zaruratini bartaraf etishi mumkin.

Shu nuqtayi nazardan, jinoiy javobgarlikdan ozod qilish instituti jinoyat huquqining insonparvarlik, adolatlilik va individuallashtirish tamoyillarini amaliy jihatdan

ro‘yobga chiqaruvchi muhim huquqiy mexanizm sifatida namoyon bo‘ladi. Mazkur institut davlatning jinoyat sodir etgan shaxsga nisbatan jinoiy-huquqiy munosabatini muayyan qonuniy asoslar mavjud bo‘lganida davom ettirmaslik imkonini beradi.

Mazkur institutning ahamiyati faqat jinoyat sodir etgan shaxsning huquqiy holatini yengillashtirish bilan cheklanmaydi. U, bir tomondan, jabrlanuvchining buzilgan huquqlarini tiklashga, ikkinchi tomondan, jinoyat protsessida ortiqcha protsessual xarajatlarning oldini olishga, uchinchi tomondan esa jinoyat sodir etgan shaxsning jamiyatdan ajralib qolmasdan ijtimoiy moslashuvini ta’minlashga xizmat qiladi.

Biroq mazkur institutni qo‘llashda qonunda belgilangan shartlarning aniq talqin qilinishi, vakolatli organlarning diskretsion vakolatlari chegaralanishi, jabrlanuvchining manfaatlari va irodasi erkinligi ta’minlanishi, shuningdek, javobgarlikdan ozod qilishning jazosizlik sifatida noto‘g‘ri talqin qilinishiga yo‘l qo‘ymaslik talab etiladi.

Mazkur maqolaning maqsadi jinoiy javobgarlikdan ozod qilishning moddiy-huquqiy asoslari bilan protsessual kafolatlari o‘rtasidagi bog‘liqlikni aniqlash hamda institutni takomillashtirishning huquqiy jihatdan asoslangan yo‘nalishlarini belgilashdan iborat. Tadqiqot savoli quyidagicha qo‘yiladi: javobgarlikdan ozod qilishni qo‘llashda protsessual tejamkorlik, jabrlanuvchi manfaatlari va shaxs huquqlari o‘rtasidagi mutanosiblik qanday ta’minlanishi kerak?

Tadqiqot metodologiyasi

Maqola normativ va nazariy tahlilga asoslangan. Formal-yuridik metod yordamida O‘zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining 64–68-moddalari, Jinoyat-protsessual kodeksining yarashuvga oid qoidalari hamda Oliy sud Plenumining tegishli tushuntirishlari o‘rganildi [1–3]. Tizimli tahlil javobgarlikdan ozod qilish, jazodan ozod qilish va jinoyat ishini tugatishning o‘zaro nisbatini aniqlash uchun qo‘llanildi. Qiyoslash Germaniya Jinoyat-protsessual kodeksining 153 va 153a-paragraflari bilan chegaralandi [4].

Alohida jinoyat ishlari materiallari yoki birlamchi statistik ma’lumotlar majmuasi tahlil qilinmagan. Shu sababli maqoladagi natijalar empirik samaradorlik ko‘rsatkichlari emas, huquqiy normalarning mazmuni va ularni qo‘llash kafolatlariga doir tahliliy xulosalardir. Taklif etilayotgan statistik usul kelgusidagi tadqiqot uchun mo‘ljallangan.

Natijalar

Jinoiy javobgarlikdan ozod qilishning huquqiy tabiati.

Jinoiy javobgarlikdan ozod qilish jinoyat huquqining mustaqil instituti bo‘lib, qonunda belgilangan asoslar va shartlar mavjud bo‘lganida jinoyat sodir etgan shaxsga nisbatan jinoiy-huquqiy ta’sir choralarini amalga oshirishdan voz kechishni anglatadi.

Jinoiy javobgarlikdan ozod qilish esa mazkur munosabatlarni qonunda nazarda tutilgan muayyan holatlar asosida tugatish yoki davom ettirmaslikning huquqiy shakli hisoblanadi.

Muallif fikricha, jinoiy javobgarlikdan ozod qilishni faqat jazolashdan voz kechish bilan cheklash uning huquqiy mazmunini to‘liq ochib bermaydi. Chunki ushbu institut doirasida davlat nafaqat jazo tayinlashdan, balki ayrim hollarda shaxsga nisbatan jinoiy ta’qibni davom ettirishdan ham voz kechadi.

Shu sababli jinoiy javobgarlikdan ozod qilishni jinoyat sodir etgan shaxsga nisbatan qonunda belgilangan moddiy-huquqiy asoslar mavjud bo‘lganida jinoiy-huquqiy munosabatlarni davom ettirmaslikning maxsus shakli sifatida tushunish maqsadga muvofiqdir.

Javobgarlikdan ozod qilishni ayblov hukmi bilan tenglashtirish mumkin emas. Xususan, Oliy sud Plenumining yarashuvga oid tushuntirishlariga ko‘ra, ushbu asos shaxsning aybdorligi masalasini hal qilmasdan ishni tugatishga xizmat qiladi [3]. Shaxsning aybiga iqror bo‘lishi tegishli protsessual shart bo‘lsa ham, bu holat sudning qonuniy kuchga kirgan ayblov hukmi o‘rnini bosmaydi. Shu bois institutning tavsifida aybsizlik prezumpsiyasiga rioya etilishi zarur.

Javobgarlikdan ozod qilish va jazodan ozod qilishning qo‘llanish bosqichi hamda huquqiy oqibatlari farqlanadi. Birinchisi jinoiy javobgarlikni amalga oshirishni qonuniy asoslarda yakunlash bilan bog‘liq bo‘lsa, ikkinchisi hukm chiqarish yoki jazoni ijro etish doirasida hal qilinadi. Ushbu institutlar Jinoyat kodeksining tegishincha XII va XIII boblarida tartibga solingan [1].

Shuningdek, jinoiy javobgarlikdan ozod qilishni jinoyat ishini tugatish yoki jinoiy javobgarlikka tortmaslik bilan ham aynanlashtirish to‘g‘ri emas. Jinoyat ishini tugatish protsessual qaror bo‘lib, uning moddiy-huquqiy asosi turlicha bo‘lishi mumkin. Masalan, jinoyat hodisasi yoki tarkibi mavjud emasligi sababli ish tugatilishi bilan

Jinoyat kodeksining 65-moddasi asosida javobgarlikdan ozod qilish o‘rtasida prinsipial farq mavjud.

Birinchi holatda jinoiy javobgarlikning zaruriy shartlari mavjud emasligi e’tirof etiladi. Ikkinchi holatda esa qonunda nazarda tutilgan javobgarlikdan ozod qilish asosi mavjudligi sababli jinoiy-huquqiy ta’sirni davom ettirish maqsadga muvofiq deb topilmaydi.

Milliy qonunchilikdagi ozod qilish asoslari

Jinoyat kodeksining XII bobida muddatning o‘tishi, qilmish yoki shaxs ijtimoiy xavfliligini yo‘qotishi, amalda pushaymon bo‘lish, yarashuv, kasallik va amnistiya bilan bog‘liq asoslar belgilangan. Ularning har biri mustaqil shartlarga ega; bir asos uchun zarur bo‘lgan talabni boshqa asosga avtomatik ko‘chirish huquqiy xatoga olib keladi [1].

Javobgarlikka tortish muddatining o‘tishi bo‘yicha asosiy masala vaqtni to‘g‘ri hisoblashdir. Jinoyatning toifasi, tergov yoki suddan yashirinish, muddatning to‘xtashi va qonundagi istisnolar tekshirilishi kerak. Mazkur institut huquqiy aniqlikni ta’minlaydi, biroq uni barcha jinoyatlar uchun bir xil tartibda tatbiq etiladigan qoida sifatida talqin qilish mumkin emas.

Birinchisi, qilmishning ijtimoiy xavfliligini yo‘qotishi. Bunda jinoyat sodir etilganidan keyingi ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy yoki boshqa sharoitlarning o‘zgarishi natijasida qilmishning ijtimoiy xavflilik xususiyati sezilarli darajada o‘zgarishi mumkin.

Ikkinchisi, shaxsning ijtimoiy xavfliligini yo‘qotishi. Bunda shaxsning jinoyatdan keyingi xulq-atvori, ijtimoiy hayotdagi o‘zgarishlari, mehnat faoliyati, oilaviy munosabatlari va boshqa ahamiyatli holatlar baholanadi.

Mazkur asosni qo‘llashda shaxsning shunchaki ijobiy tavsifnomaga ega ekanligi yetarli bo‘lmasligi kerak. Uning jinoyatdan keyingi xulq-atvori va ijtimoiy muhitdagi o‘zgarishlarining barqarorligi, shuningdek, qayta jinoyat sodir etish xavfining mavjud yoki mavjud emasligi kompleks baholanishi lozim.

Qilmish yoki shaxsning ijtimoiy xavfliligini yo‘qotganligi haqidagi xulosa sharoitning qanday o‘zgargani va bu o‘zgarishning huquqiy ahamiyati bilan asoslanishi kerak. Ijobiy tavsifnoma yoki zararni qoplash faktining o‘zi barcha holatlarda ushbu asos mavjudligini anglatmaydi. Qarorda tegishli holatlar bilan qo‘llanayotgan norma o‘rtasidagi bog‘liqlik ochib berilishi lozim.

Amalda pushaymon bo‘lish oddiy afsuslanish yoki qilmishidan norozilik bildirish bilan cheklanmaydi. U shaxsning jinoyat oqibatlarini bartaraf etishga qaratilgan real harakatlari, huquqbuzarlikning ochilishiga yordam berishi, yetkazilgan zararni qoplashi va boshqa qonunda nazarda tutilgan holatlarda namoyon bo‘ladi.

Biroq ushbu institutni qo‘llashda muhim shartlardan biri shundaki, Jinoyat kodeksining 66-moddasi bo‘yicha ozod qilish barcha jinoyatlarga nisbatan umumiy tarzda tatbiq etilmaydi. Qonunda belgilangan jinoyat toifasi, birinchi marta jinoyat sodir etilganligi va tegishli faol xatti-harakatlar mavjudligi kabi shartlar hisobga olinishi zarur.

Bundan tashqari, Jinoyat kodeksining Maxsus qismidagi ayrim moddalar bo‘yicha ham amalda pushaymon bo‘lish asosida javobgarlikdan ozod qilishning maxsus qoidalari belgilangan. Shu bois umumiy va maxsus normalarning o‘zaro nisbatini to‘g‘ri aniqlash muhimdir.

Yarashuv esa jabrlanuvchi manfaatini bevosita hisobga oladigan mexanizmdir. Uni qo‘llash jinoyatning qonunda ko‘rsatilgan doiraga kirishi, aybga iqror bo‘lish, yarashish va zarar masalasining tegishli tartibda hal etilganligi bilan bog‘liq. Qonunda belgilangan cheklovlar ham tekshiriladi. Bu asosni jinoyatlarning istalgan turiga kengaytirish mumkin emas [1; 3].

Mazkur institutning muhim jihati shundaki, yarashuv faqat jabrlanuvchining arizasi bilan cheklanmaydi. U haqiqiy ixtiyoriylik, ongli rozilik va qonunda nazarda tutilgan moddiy-huquqiy shartlarning mavjudligini talab qiladi.

Ayniqsa, jabrlanuvchining iqtisodiy yoki psixologik jihatdan aybdorga qaram bo‘lgan holatlarida yarashuvning ixtiyoriyligini tekshirish alohida ahamiyatga ega. Aks holda, yarashuv instituti jabrlanuvchining huquqlarini tiklash vositasidan unga bosim o‘tkazish mexanizmiga aylanib qolishi mumkin.

Shu sababli sud yarashuv haqidagi arizani ko‘rib chiqishda jabrlanuvchining haqiqiy xohish-irodasini, zararning bartaraf etilganligini va kelishuvga majburlash yoki boshqa noqonuniy ta’sir mavjud emasligini sinchkovlik bilan tekshirishi zarur.

Kasallik tufayli javobgarlikdan ozod qilishda umumiy sog‘liq holatini baholash bilan cheklanib bo‘lmaydi. Jinoyat kodeksining 67-moddasi hukmgacha yuzaga kelgan, shaxsning o‘z harakatlari ahamiyatini anglash yoki ularni boshqarish qobiliyatiga ta’sir etadigan ruhiy holat buzilishiga taalluqlidir. Sud tibbiy yo‘sindagi majburlov choralarini qo‘llashi mumkin; tuzalish va qonuniy muddatlar masalasi ham alohida ahamiyatga ega [1].

Jinoyat kodeksining 68-moddasiga muvofiq, amnistiya akti asosida jinoiy javobgarlikdan ozod qilish mumkin.

Amnistiyaning boshqa javobgarlikdan ozod qilish asoslaridan farqi shundaki, u alohida shaxsning jinoyatdan keyingi xulq-atvori bilangina emas, balki vakolatli davlat organi tomonidan qabul qilinadigan normativ-huquqiy xususiyatga ega hujjat bilan bog‘liq.

Shu bilan birga, amnistiya institutini qo‘llashda uning aniq shaxslar doirasi, vaqt bo‘yicha amal qilishi, istisnolari va protsessual tatbiq etish tartibiga qat’iy rioya etilishi lozim.

Yarashuvni qo‘llashning protsessual kafolatlari

Yarashuvning moddiy-huquqiy shartlari Jinoyat kodeksida, ish yuritish tartibi esa Jinoyat-protsessual kodeksining 62-bobida mustahkamlangan. Ushbu ikki daraja birgalikda tekshirilgandagina qarorning qonuniyligi ta’minlanadi [1; 2].

Sud uchun asosiy vazifa taraflarning kelishuvini qayd etish bilan tugamaydi. Rozilikning ixtiyoriyligi, huquqiy oqibatlar tushuntirilgani, zarar yuzasidan kelishuvning mazmuni va qonunda belgilangan talablar bajarilgani aniqlanishi lozim. Jabrlanuvchi hamda fuqaroviy da’vogar ishtirok etadigan hollarda ularning protsessual maqomi va arizalariga doir talablar ham e’tibordan chetda qolmasligi kerak [2; 3].

Oilaviy yoki iqtisodiy qaramlik mavjud bo‘lgan holatlarda tashqi rozilik ichki erkin iroda bilan mos kelmasligi mumkin. Shuning uchun jabrlanuvchining so‘zlari, kelishuvga erishish sharoiti va noqonuniy ta’sir ehtimoli alohida baholanishi maqsadga muvofiq. Bu taklif yarashuvni cheklashga emas, uning huquqlarni tiklash vazifasini ta’minlashga qaratilgan.

Muhokama

Germaniya Jinoyat-protsessual kodeksining 153 va 153a-paragraflari ayrim ishlar bo‘yicha jinoiy ta’qibdan voz kechish yoki uni muayyan shartlar bilan davom ettirmaslik imkoniyatlarini nazarda tutadi. Xususan, 153a-paragrafda ayblanuvchining roziligi, sud bilan kelishishning qonuniy tartibi, ayb darajasi va ommaviy manfaat mezonlari ahamiyatga ega. Majburiyatlar zarar oqibatlarini bartaraf etishga ham yo‘naltirilishi mumkin [4].

Biroq ushbu institutlar milliy yarashuv yoki amalda pushaymon bo‘lish institutlari bilan to‘liq aynan bir xil emas. Ularning qo‘llanilish tartibi, prokuror vakolatlari va sud nazoratining chegaralari davlatning huquqiy tizimiga qarab farqlanadi.

Mazkur xorijiy tajribadan kelib chiqib, O‘zbekiston qonunchiligida ham muqobil jinoiy-huquqiy mexanizmlarni rivojlantirish mumkin. Bunda, eng avvalo, protsessual tejamkorlik, inson huquqlarini himoya qilish, jabrlanuvchi manfaatlarini ta’minlash va mansabdor shaxslarning diskretsion vakolatlari ustidan sud nazoratini kuchaytirish tamoyillariga rioya etish zarur.

Mazkur qiyoslashdan kelib chiqadigan amaliy xulosa shuki, muqobil mexanizmning samarasi uning nomi yoki ishni tez tugatishi bilan belgilanmaydi. Muhim mezonlar — qarorning asoslantirilishi, shaxsning ongli roziligi, yuridik yordamga erishish imkoniyati, jabrlanuvchi manfaatlari va vakolatlarni nazorat qilish tartibidir. Xorijiy modelni joriy etishdan oldin uning milliy jinoyat va protsessual qonunchilik bilan mosligi tekshirilishi kerak.

Huquqiy aniqlikni kuchaytirishda baholovchi tushunchalarni haddan tashqari umumiy qoldirish ham, ularni yopiq ro‘yxat bilan cheklash ham muammoli. Birinchi yondashuv turlicha qarorlar xavfini oshiradi, ikkinchisi esa individual holatlarni hisobga olishni qiyinlashtiradi. Muallif fikricha, asosiy mezonlarni saqlagan holda, qarorda qaysi holatlar aniqlangani va ularga nima sababdan huquqiy ahamiyat berilgani izchil ko‘rsatilishi zarur.

Iqtisodiy va mulkiy jinoyatlarda zararni qoplash sharti muhim huquqiy ahamiyatga ega. Biroq ushbu shartni qo‘llashda shaxsning real iqtisodiy imkoniyatlari va jabrlanuvchining manfaatlari o‘rtasidagi muvozanatni ta’minlash zarur.

Shu munosabat bilan qonunchilikda zararni qoplashning bosqichma-bosqich tartibi, tegishli kafolatlar va nazorat mexanizmlarini takomillashtirish masalasini ko‘rib chiqish mumkin.

Bunda zarar to‘liq qoplanmagan holatni qonunda to‘liq qoplash talab etilgan holat bilan tenglashtirish mumkin emas. Taklif etilayotgan mexanizmlar faqat tegishli jinoyat tarkibi va qonun normasining mazmuni bunga imkon beradigan hollarda qo‘llanilishi kerak.

Institut samaradorligini statistik baholashda hisob birligini bir xil saqlash talab etiladi. Javobgarlikdan ozod qilingan shaxslar sonini jinoyat ishlari soniga bo‘lish ishonchli ulushni bermaydi: bitta ishda bir nechta shaxs ishtirok etishi mumkin. Shaxslar bo‘yicha hisob alohida, ishlar bo‘yicha hisob esa alohida olib borilishi kerak.

$$K = (N / M) \times 100$$

Bu yerda K — tanlangan asos bo‘yicha ozod qilingan shaxslar ulushi, foizda; N — muayyan davrda va tanlangan toifada shu asos bo‘yicha javobgarlikdan ozod qilingan shaxslar soni; M — ayni davr, hudud va toifada protsessual qaror qabul qilingan jami shaxslar soni. Maxraj nol bo‘lganda ko‘rsatkich hisoblanmaydi. Ishlar kesimidagi hisobda esa surat va maxrajning ikkalasi ham ishlar sonidan tuzilishi zarur.

Bunday ulushning o‘zi institut samaradorligini isbotlamaydi. Zararni tiklash natijalari, rad etilgan arizalar sabablari, qarorlarning qayta ko‘rilishi va keyingi huquqbuzarliklar ham baholanishi kerak. Hududlarni taqqoslashda ishlar tarkibi hamda qonunchilikdagi o‘zgarishlar hisobga olinmasa, sonlar noto‘g‘ri xulosaga olib kelishi mumkin. Mazkur maqolada bu ko‘rsatkichlar hisoblanmagan; ular kelgusidagi empirik tahlil uchun tavsiya qilinmoqda.

Xulosa

Jinoiy javobgarlikdan ozod qilish qonunda belgilangan asoslar va protsessual kafolatlar birligida qo‘llanadigan institutdir. Uni jazodan ozod qilish yoki shaxsning aybdorligini hukm bilan aniqlash bilan tenglashtirish huquqiy mazmunni buzadi. Yarashuv va amalda pushaymon bo‘lish jinoyatdan keyingi ijobiy xulq-atvorni rag‘batlantiradi, biroq ularning shartlari va qo‘llanish chegaralari mustaqil baholanishi lozim.

Tahlil asosida uchta ustuvor taklif ilgari suriladi. Birinchidan, baholovchi asoslar bo‘yicha qarorlarni asoslantirish talablari tizimlashtirilib, sharoit o‘zgarishi, xulq-atvor va zararni bartaraf etishning huquqiy ahamiyati alohida yoritilishi kerak. Ikkinchidan, yarashuvda erkin rozilikni tekshirish va huquqiy oqibatlarni tushuntirishning amaliy kafolatlari kuchaytirilishi lozim. Uchinchidan, statistik hisobda asos, davr, hudud va hisob birligi bir xil mezonlarda qayd etilishi zarur.

Zararni bosqichma-bosqich qoplash yoki boshqa muqobil mexanizmlarni rivojlantirish takliflari amaldagi talablarni o‘z-o‘zidan almashtirmaydi. Ularni qo‘llash tegishli qonuniy asos va jabrlanuvchi manfaatlarini himoya qiladigan kafolatlarni talab qiladi. Institutni takomillashtirishning mezoni ozod qilinganlar sonini oshirish emas, qonuniy va asoslantirilgan qarorlar orqali taraflarning huquqlarini ta’minlashdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksi. 1994-yil 22-sentabr. XII–XIII boblar. URL: https://lex.uz/acts/-111453 (murojaat sanasi: 16.11.2026).

2. O‘zbekiston Respublikasining Jinoyat-protsessual kodeksi. 1994-yil 22-sentabr. 23, 83–84-moddalar va 62-bob. URL: https://lex.uz/acts/-111460 (murojaat sanasi: 16.11.2026).

3. O‘zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumi. Yarashuv to‘g‘risidagi ishlar bo‘yicha sud amaliyoti haqida: 2002-yil 25-oktabrdagi 27-son qaror. URL: https://lex.uz/uz/acts/-1453539 (murojaat sanasi: 16.11.2026).

4. German Code of Criminal Procedure (Strafprozessordnung — StPO). Sections 153, 153a. Official English translation incorporating amendments of 17 July 2025. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_stpo/englisch_stpo.html (murojaat sanasi: 16.11.2026).